

Zieme, Peter: *Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erste Buch* (= BT XVIII). (Berlin Brandenburgische Akademie der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung). Brepols 1996.

Budist Uygur yazınının bize kadar gelen en önemli din kitaplarından olan Altun Yaruk (Altın Işık), bilindiği gibi, 10. yüzyıl başlarında yaşadığı sanılan Şingko Şäli Tutung adlı bir Uygur bilgini tarafından Çinceden çevrilmiş bir yapıttır. Berlin koleksiyonunda bu yapıtın hiçbiri tam olmayan 6 yazmasının parçaları vardır. Leningrad'da ise bu yapıtın hemen hemen eksiksiz bir yazma nüshası bulunmaktadır. Bu yazma 17. yüzyıl sonlarına doğru, 1678'de, kopya edilmiş olmakla birlikte dili Eski Uygurcadır.

Leningrad yazması Radloff-Malov tarafından bu yüzyıl başlarında Uygur harfleri ile dizdirilmiş ve yayımlanmıştır: W. Radloff-S. E. Malov, *Suvarnaprabhāsa (sutra zolotogo bleska)*. Sanktpeterburg 1913-1917 (Bibliotheca Buddhica 17). Bu yapıtın Radloff tarafından yapılan Almanca çevirisi de 1930'da yayımlanmıştır (Bibliotheca Buddhica 27). Altun Yaruk üzerine daha sonra yapılan çalışmalar bu yayına dayanır. Bu çalışma ve yayınların başlıcaları şunlardır:

S. Çağatay 1945'te Altun Yaruk'tan seçtiği iki parçayı yazıçevrimi ve Türkçe çevirisi ile yayımlamıştır: *Altun Yaruk'tan İki Parça*. Ankara 1945.

Ş. Tekin 1958'de Hamburg'da hazırladığı tez çalışmasını K. Röhrborn ve P. Schulz gerekli düzeltmelerle 1971'de yayımlamışlardır: Ş. Tekin (Bearbeitet von K. Röhrborn und P. Schulz), *Die Kapitel über die Bewußtseinslehre im uigurischen Goldglanzsūtra (IX. und X.)*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Wiesbaden 1971.

M. Ölmez, 1988'de Hacettepe Üniversitesine Master tezi olarak sunduğu çalışmasını 1991'de yayımlamıştır: *Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1, Ankara 1991.

Altun Yaruk üzerine Türkiye'de yapılan en son yayın Ceval Kaya'nın 1994'te yayımlanan *Uygurca ALTUN YARUK* adlı kitabıdır (Türk Dil Kurumu Yayınları: 607, Ankara 1994). Bu yayında Uygur harfli Radloff-Malov yayınının yazıçevrimi ile yapıtın analitik dizini verilmiştir.

Altun Yaruk üzerine yapılan çalışmaların en sonuncusu ise Peter Zieme'nin bu yazı ile tanıtacağımız kitabıdır.

Zieme'nin bu kitabı Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi'nce 10 cilt olarak yayımlanması düşünülen Altun Yaruk dizisinin birinci cildir. Kitap şu bölümlerden oluşuyor: Giriş-Kaynakça-Kısaltmalar (5-31), Berlin koleksiyonundaki parçaların yazıçevrimi (34-68), B I nüshasının önsözü (yazıçevrimi ve Almanca çevirisi ile: 70-77), *Süü* metni (yazıçevrimi ve Almanca çevirisi ile: 80-119), I. Kitap (yazıçevrimi ve Almanca çevirisi ile: 122-187), Önsöz Dizini (190-196), Terimler Dizini (Almanca çevirileri ile: 197-230), Tıpkıbasımlar (I-LXXXVIII).

Zieme yayınının en önemli özelliklerinden biri *Süü* metni ile altun Yaruk'un birinci kitabının yazıçevrimli satırlarının karşısına bunların Çince asıllarının da konulmuş olmasıdır. Yayının başka bir özelliği de yazıçevrimli metin sayfalarının altında türlü sözcüklerin öbür yazma nüshalardaki ya da nüsha parçalarındaki farklı biçimlerinin gösterilmiş olmasıdır. Uygurca metne ve Çince aslına ilişkin türlü açıklamalar da Almanca çevirilerin bulunduğu sayfa altlarında verilmiştir.

Büyük bir titizlikle hazırlandığı anlaşılan ve nefis bir biçimde basılan bu yayında, Uygurca metinlerde az rastlanan, bu nedenle de dikkati çeken bazı sözcükler var. Burada bunların bazılarına değinmenin yerinde olacağını sanıyorum.

1. *sipirgü* (V 89) "süpürge"; DTS ve EDPT'de bu biçim yok.

2. *tumul-* "üşümek" (S 058, 068); DTS'de yanlış olarak *tomul-*; EDPT'de *tumli-* maddesinde. Bu biçim büyük bir olasılıkla yerdeğiştirme ile ortaya çıkmıştır: *tumul-* < *tumli-*.

3. *äläñlär* (S 083). Bu sözcüğün içinde geçtiği *äläñlär ädgülär*im söz öbeğini Zieme "Seid ruhig, meine Gute!" diye çevirmiş. *äläñlär* sözcüğü Altun Yaruk'ta şu yerlerde de geçiyor: *äläñlär tört maharançlar a* (Suv 417 12; 426, 5), *äläñlär yirtinçü küzädäçilär ä* (Suv 417,12). Şimdiye kadar yalnız Altun Yaruk'ta geçen bu sözcük, Zieme'nin haklı olarak anladığı gibi, *älä-* eyleminin buyurma kipinin çoğul 2. kişi biçimi olsa gerektir. MK'nin "sakin ol, yavaş ol" anlamında bir edat olduğunu söylediği *älä* de aslında bu *älä-* eyleminin buyurma kipidir. Zaten Kaşgarlı Mahmut bu edatın *-gil* eki ile *älägil* biçiminde de kullandığını söylemekle bunu doğruluyor. İlginç olan bu eylemin bugün bazı Türk dillerinde biraz farklı bir anlamla yaşamakta olmasıdır: Kırg., Kklp. *ele-*, Kzk. *yele-* "zameçat', obraşçat' vnmaniye", yani "dikkat etmek, dikkatli olmak, dikkatle bakmak", Kırg., Kklp. *elen*, Kzk. *yelen* "dikkat" < *älä-η, vb. gibi.

4. *ödiräk* "ördek" (S 058). Bu biçim de, yerdeğiştirme ile, daha eski

ördük biçiminden çıkmış olmalıdır (krş. *otra, otura* “orta” < *orto*).

5. *yitrinip* (S 427). *Süü* metninde *yitrinip bartılar* söz öbeğinde geçen bu eylem “kaybolmak” anlamındaki *yitlin-* eylemi olmalıdır: *yitlinip bartılar* “kaybolup gittiler”. Zaten *Zieme* de 218 sayılı notunda /r/ okuduğu harfin yazmada silik de olsa /l/ harfinin alt çengeline benzer bir çengeli bulunduğunu, bu nedenle de *yitrinip* okuyuşunun yanlış olduğunu söylemektedir.

6. *Süü* metninde, ilk kez *Zieme*’nin açıklığa kavuşturduğu *töni* edatı için de örnekler var: *biş älig yıl tön-i* “45 yıl süresince” (S 030), *bir yıl tön-i* “bir yıl süresince” (S 363). Ancak, S 044’teki *ygirmi yıl-ı tön-i* örneği şaşırtıcıdır. Niçin *ygirmi yıl tön-i* değil?

7. *qarmdı* “schwäzlich” (S 670). *Zieme kök qarmdı önglög* söz öbeğinde geçen bu sözcüğü, haklı olarak, Türkçe *qaramtı* yerine bir eksik yazım sayıyor. EAT *karamtıık*, Şor *karamdıık*, Hak. *xaramdıık*, vb. gibi biçimler bu *karamtı* biçiminden /+k/ küçültme eki ile türemiş olmalıdır.

8. *qarı qılı* “alt, erfahren” (0058). Uygurca metinlerde bu ikileme için pek az örnek vardır. *qılı* sözcüğü DTS, EDPT ve OTWF’de yok.

9. *tözgärü* “ergründend” (1286, 1319). *Zieme*’nin *tözgärü tüpgärü* söz öbeği (ikilemesi) bence de doğrudur. Uygurcada *tüzgär-* “eşitlemek” eyleminden ayrı bir *tözgär-* “aslına, köküne nüfuz etmek” eyleminin de bulunduğu bu ikilemeden anlaşılmaktadır. Ayrıca *tözgär- çingar-* eylem ikilemesi de bilinmektedir: *tözgärü çingaru sakınsar* “Wenn man (es) wesenhaft und wahrhaftig bedenkt” (*Zieme*, BSU 16: 25). *tözgär-* eylemi EDPT’de ve OTWF’de yok. DTS’de de *tüzgär-* yok; daha doğrusu *tüzgär-* ile *tözkär-* eylemleri *tözkär-* maddesinde toplanmış!

10. *iy-ä iti* “Herr” (1403). Uygurca metinlerde *idi* sözcüğünün *iyä* biçiminde de görülmesi öteden beri türkologları şaşırtmış, *iyä* biçiminin aynı anlamda başka bir sözcük olacağı düşünülmüştür. Bu örnekte her iki biçimin yan yana kullanılması bu görüşü güçlendirmektedir.

Bu yayında, başka pek çok yayında olduğu gibi, katılmadığım bazı okuyuşlar da var. Bu farklı okuyuşların bir kısmını burada belirtmenin yerinde olacağını sanıyorum.

1. *ödrül-* (V 2, I. Buch 1539, 1700) > *üdrül-*. Genellikle /ö/ ile okunan *ödür-* “seçmek” ve türevleri bugün Hakasçada /ü/ iledir: Hak. *üzür-* “seçmek”, *üzüril-* “seçilmek”, vb. Bu eylemin bir türevi Yeni Uygurcada da /ül/ iledir: *ügüt* “temizleme”, *ügüt ät-* “hububatı ayıklamak” < *üyürt < *üdiirt. DTS’deki *ödür-* ve türevleri de buna göre düzeltilmelidir.

2. *ögüz* (S 47, 0530), vb. > *ügüz*. “İrmak” anlamındaki bu sözcük bugün yalnız Sarı Uygurcada yaşamaktadır ve /ü/ iledir: *ügüs* “reka” (Malov 1957: 132). Büyük bir olasılıkla bununla köktaş olan Moğolca *üyer, üyir* “su taşması, tufan” sözcüğü de /ü/ iledir. CC’daki *ögüz* (ochus) biçimi daha sonra Tatarca ve Başkurtçadaki *ü* > *ö* ünlü değişmesinin ilk örneklerinden biri olmalıdır (krş. CC *kümiş ~ kömiş, kün // kön*, vb.).

3. *yuyuryuluq* (V 48) > *yogur-*. “Tehlikeli bir yeri, çöl, ırmak, deniz ya da bataklığı geçmek” anlamındaki bu eylemin ilk hecesindeki ünlü /o/ olmalıdır (OTWF 755, not 485). Trk., Az. *yoğur-* (to knead) eylemi ise, aslında, bilindiği gibi, /u/ iledir: *yugur-*.

4. *äşidgäli bultı* (V 101-102) > *äşidgäli boltı*. Nitekim bu yardımcı eylem *tükägäli bolmağay* (V 88) ile *[bi]lgäli bolmağay* (V 99) örneklerinde doğru okunmuştur.

5. *oqadmatın* (V 157) > *ogad-*. “Gecikmek, geri kalmak, geride kalmak” anlamındaki eylem /q/ ile değil, /ɣ/ ile olacaktır. Harf yazmada da noktalı değildir.

6. *tüz töpürä* (S 136) > *töz töpürä* (hatta *töz töpörä*). *bärgä üzä mini tüz töpürä urup* bağlamında geçen bu söz öbeğinin ilk üyesi “kök, dip” anlamındaki *töz* olmalıdır. Burada bence *töz töpörä ur-* biçiminde ve “tepeden tırnağa vurmak ya da dövmek” anlamında bir deyim ile karşı karşıyayız.

7. *bösüp* (S 199) > *büsüp*. *[bo] mäning alım-çı-larım-qa bösüp* bağlamında geçen bu eylem /ü/ ile *büs-* okunmalı ve “gizlenmek, saklanmak” anlamındaki *bus-* eyleminin erken öndamaksıllaşmış biçimi sayılmalıdır. Malov bu sözcüğü *püs-* okumuş (Suv. 10, 17) ve doğru olarak *bus-* eyleminin öndamaksıllaşmış biçimi saymıştır (Malov 1951: 409). Bu biçim bugün Özbek diyalektlerinde yaşamaktadır (bk. Sevortyan II: 278).

8. *aytuq-[t]a tägdükdä* (S 199) > *aytıq-[k]a tägdükdä*. İlk sözcüğün eki, Zieme’nin de notta belirtmiş olduğu gibi, *-[q]a* olmalıdır. Ayrıca, *aytuq* sözcüğü de, Erdal’ın yeğlediği gibi (OTWF 182), *aytıq* biçiminde eylem adı (*action noun*) olarak düzeltilmelidir: *ärklig xan üskintä aytıq-[k]a tägdükdä...* “kudretli hanın huzurunda soruşturmaya vardıkta” gramere uygun bir söyleyiştir; çünkü *täg-* eylemi verme (*dative*) durumunu yönetir.

9. *ydy süsük kongül-üm üzä* (S 216) > *y(i)ti süzük...* İlk sözcük, Kaya’nın düşündüğü gibi, *yiti* yerine bir yazım yanlışı olmalıdır. *yiti* sözcüğü burada, *süzük* (ya da *süzök*) ile birlikte, *köngül* sözcüğünü niteleyen bir sıfattır. Krş. *ögläri köngülläri yiti* “akılları zekaları keskin”

(DTS 263; Suv 529 21).

10. *taydın yınğaq özläntürdilär* (S 241) > ...*üzläntürdilär*. Son sözcük, Erdal'ın yeğlediği gibi, *üzläntürdilär* olmalıdır. Burada ya bir erken y-düşmesi ya da bir yazım yanlış karşısındayız demektir. Zaten Zieme sayfa altındaki notta Petersburg nüshasının fotoğrafına göre bu eylemin [y]üzläntür-dilär okunabileceğini söylüyor.

11. *tüzü-tä ayıdıp* (S 271) > *tözü-tä ayıtıp* “herkese sorup”; *tüsü tükäl bititgü-kä* (S 292) > *tözü...* AYS'da genellikle *tüzü* okunan bu sözcük için bk. T. Tekin “Old Turkic TWYZW = *tözü*”, CAJ, c. 33, fas. 1-2, 118-125.

12. *yır-a yırt-a tart-* (S 403). Belki *yir-ä yırt-a* okunmalıydı.

13. *yumq[ı]* (S 439-440), *yumqın* “zusammen mit” (I. Buch 0712), *yumqı* (1060), vb. > *yomqı*. AYS'da genellikle böyle okunan “hepsi” anlamındaki bu sözcük bence /o/ ile *yomqı* okunmalıdır: CC *yomuk-* “sich versammeln”, *yomdar-* “versammeln”, Kar. TH *yomdar-* “ustraiwat’, sobirat”, *yomul-* “sobirat’sya”, *yomulmak* “sobraniye”, Yak. *somoγo* “tsel’ny, neotdelenny” < *yomqı, vb.

14. *kizläklig* (I. Buch 0124, 0416, vb.), *töltäklig* (I. Buch 0507). Bu sözcükler /g/ ile *kizläglig* ve *töltäglig* okunmalıdır; çünkü bunlar *kizlä-* ve *töltä-* eylemlerinden {-(X)gl(X)g} eki ile türemiş sıfatlardır. Krş. Trk. *dayalı* < *taya-glig*, *döşeli* < *töşä-glig*, *kurulu* < *kuruglug*, vb. (bk. OTWF 344-349).

15. *kökrägä* (0180). *kökrägä ünlüg* “Donner-Stimme Habender” söz öbeğinde geçen bu sözcük /ü/ ile *kükrägä* okunmalı, DTS ve EDPT'deki *kökrä-* ve *kökrägä* okuyuşları da düzeltilmelidir. Daha eski bir **kürkirä-* biçiminden gelen *kükrä-* eylemi için bk. T. Tekin, “On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {+kIrA-}”, AOH XXXVI, 1-3: 503-513.

16. *idizi boyaysı* “Höhe und Tiefe” (I. Buch 0508) > *idizi boqınsı*. Bugüne kadar *buqay*, *boqay*, *bogay* okunan “alçak, kısa” anlamındaki bu sözcük doğru olamaz; çünkü 3. kişi iyelik ekini -sı olarak alıyor! Sözcük bence *boqı* (< *boqunu) okunmalıdır (krş. Tel. *pogın-* “sich verneigen” < **boqun-*). Bu konuda yazdığım bir yazı yakında yayımlanacaktır (TDA 8, 1998).

17. *buyan-lıg ükm[äk]* “Verdienstanhäufungen”. *ükmäk* adı *ügmäk* olarak düzeltilmeli (bk. T. Tekin “On the Uigur Term *yügmäk*”, UAJb. 12: 265-268).

18. *bögünü saqınu* (I. Buch 1578). “Düşünmek, kavramak, idrak etmek” anlamlarına gelen ve genellikle *bögün-* okunan bu eylem /k/ ile *bökün-*

okunmalıdır. Krş. Hak. *pök-* “karar vermek, düşünmek; bulmaca çözmek” < **bök-*, *pögin-* (dön. ç.) < Uyg. *bökün-*, *pögis-* (işt. ç.) < **böküş-*, *pögis* “karar, çözüm” < Uyg. *höküş*. DTS, EDPT ve OTWF’deki *bögün-* ve *bögüş* biçimleri de düzeltilmelidir.

19. *bulyalı bulmaz* (1074) > *bulgalı bolmaz*, *kädgäli b[u]ltuqda* (1080) > *kädgäli boltukda*, vb. gibi. Uygurcada güç yeterliği-olabilirlik (ability-possibility), *bul-* eylemi ile değil, *bol-* yardımcı eylemi ile ifade ediliyordu: *bulgalı bolmaz* “bulamaz”, *kädgäli boltukda* “giyebildiğinde”, vb. gibi. Nitekim Zieme de iki yerde yardımcı eylemi *bol-* okumuştur: *tükägäli bolmayay* (V 88), *[bi]lgäli bolmayay* (V 99).

20. *ügi* “Eule” (1121). Genellikle böyle okunan bu sözcük /k/ ile *üki* okunmalıdır. Sözcük bugünkü dillerde ve özellikle Yeni Uygurca ile Özbekçede de /k/ iledir: Kırg. *ükü*, Kzk., Kklp. *üki*, YUyg. *ükä*, Özb *ukki*. Tuv., Hak., Şor *ügü* biçimi de daha eski bir *üki biçimine gider.

21. *bütürgäli bulduqsar* (1086 5), *idgäli bultuqup* (1098), *yorigalı bultuq-sar* (1137), vb. > ...*boltuk-*. Güç yeterliği-olabilirlik ifade eden bu yapıdaki yardımcı eylem *boltuk-* olmalıdır. Bu görüşümüzün en açık kanıtı Altun Yaruk’un 4. kitabında sık sık geçen ve C. Kaya’nın *bulgalı bultukmaz* okuduğu *bulgalı boltukmaz* “bulunamaz” yüklemidir. Daha fazla bilgi için bu sayıdaki “On Uigur {-gAll} *bol-*, [-galı] *boltuk-*” başlıklı yazımıza bakınız.

Büyük bir titizlikle hazırlanmış ve nefis bir şekilde basılmış olan bu yayında, ne yazık ki, yine de gözden kaçmış birkaç dizgi yanlışlığı var. Benim görebildiğim dizgi yanlışlıkları şunlar: V 62 10’da *suzaq* yerine *sozaq*, S 081’de *atl(i)γ* yerine *atγ*, S 130’da *tükät[tim]* yerine *tükä[tim]* ve 1603’te *bögünü* yerine (daha doğrusu, *bökünü* yerine!) *bügünü*.

Peter Zieme’yi ve bu yayının baskıya hazırlanmasında ona yardımcı olanları bu çok önemli ve gerçekten başarılı yayın nedeniyle yürekten kutlar, Altun Yaruk’un öbür ciltlerini de sabırsızlıkla beklediğimizi belirtmek isterim.

Talat Tekin